

РОБОТА НАД ГРАМАТИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Анотація. У статті окреслено роботу над граматиками української мови в підросійській Україні другої половини ХІХ ст. З'ясовано, що в цей період над українськими граmaticами працювали або мали намір працювати Г. Стрижевський, П. Куліш, А. Свидницький, Є. Судовщиків, П. Житецький, О. Русов, В. Науменко та ін.

Ключові слова: граматика, рукопис, підросійська Україна, історія українського мовознавства.

Аннотация. В статье очерчена работа над грамматиками украинского языка в Восточной Украине второй половины XIX в. Определено, что в этот период над украинскими грамматиками работали или намеревались работать Г. Стрижевский, П. Кулиш, А. Свидницький, Е. Судовщиків, П. Житецкий, А. Русов, В. Науменко и др.

Ключевые слова: грамматика, рукопись, Восточная Украина, история украинского языкознания.

Summary. The article describes the prosecution of grammars of the Ukrainian language in Eastern Ukraine in the second half of XIX century. It is ascertained that G. Stryzhevs'kyi, P. Kulish, A. Svydnyts'kyi, E. Sudovshchikov, P. Zhytets'kyi, O. Rusov, V. Naumenko and others worked at grammars of Ukrainian in this period.

Key words: grammar, manuscript, Eastern Ukraine, history of Ukrainian linguistics.

У ХІХ ст. в різних історичних регіонах України з'явився ряд граматик української мови. Найбільше таких праць було опубліковано в Західній Україні, оскільки тут були більш сприятливі обставини для розвитку української мови та науки про цю мову, ніж у Східній. Зокрема, у Західній, підавстрійській, Україні з'явилися: рукописна граматика І. Могильницького (1822 — 1824 рр.), друковані праці М. Лучкая (1830 р.), І. Фогарашія (1833 р.), Й. Левицького (1834 р.), І. Вагилевича (1845 р.), Й. Лозинського (1846 р.), Я. Головацького (1849 р.), М. Осадци (1862 р.), П. Дячана (1865 р.), О. Партицького (1871 р.), О. Огоновського (1889 р.), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893 р.) [19, с. 282-284, 362; 8, с. 117].

У Східній, підросійській, Україні в ХІХ ст. було опубліковано менше граматик: вийшла друком тільки «Граматика малоросійського нарѣчія» О. Павловського 1818 року, у 1822 році було видане його ж «Прибавленіє къ Грамматикѣ малоросійського нарѣчія» [19, с. 279-282]. Після публікації граматики О. Павловського у ХІХ ст. в підросійській Україні не була видана жодна граматика української мови. Однак робота над граматичним унормуванням цієї мови не припинялася. До 1843 року була створена «Граматика малоросійського языка» П. Білецького-Носенка, яка так і залишилася в рукописі й дотепер не знайдена [16, с. 9-10; 19, с. 282]. Рукописні граматики української мови з'являлися й пізніше. Основна причина відсутності друкованих граматик української мови в цей період — заборони друку праць українською мовою, серед яких найбільш горезвісні — Валувеський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Характерним із цього погляду є присуд, що демонструє тогочасну офіційну позицію царської Росії: «Наивно было бы надеяться на дозволе-

ние печатать грамматику того языка, который не должен существовать» [3, с. 374].

В українському мовознавстві є ряд праць, присвячених граmaticам української мови різних періодів. Відомі праці таких учених, як І. Огієнко, М. Возняк, М. Жовтобрюх, В. Німчук, Й. Дзедзелівський, Г. Мацюк та ін. Однак питання про рукописні граматики, що створювалися в другій половині ХІХ ст. в підросійській Україні, дотепер залишалося поза увагою дослідників.

Мета нашої статті — окреслити роботу над граmaticами української мови в підросійській Україні другої половини ХІХ ст.

На думку українських діячів другої половини ХІХ ст., створення граматик української мови в цей період було одним із найбільш дієвих способів виведення рідної мови із «домашнього обихода» (поруч із перекладами з інших мов на українську, укладанням словників української мови). На особливому значенні лексикографічного і граматичного опрацювання української мови у порівнянні з іншими слов'янськими наголошували Є. Судовщиків і М. Драгоманов. У статті «Антракт з історії українофільства» М. Драгоманов писав: «Поки ми не маємо наукової граматики і такого ж словаря мови нашої, доти не тільки не порішиться, чи є ся мова такою ж самостійною перед російською і великоруською, як, наприклад, італьянська перед французькою або хоч провансальська перед французькою..., поки не добудемо ми такого словаря і граматики, доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон» [5, с. 229].

У другій половині ХІХ ст. в підросійській Україні велася організована робота зі створення українських підручників, у тому числі й граматик української мови.

На початку 1859 року над створенням підручників українською мовою (букваря, хрестоматії з української літератури, арифметики, всесвітньої історії та географії, історії України, Біблійної історії) працювала група авторів, які стали членами Київської громади. Серед їхніх намірів було й написання граматики української мови. Про це дізнаємося з листа Володимира Антоновича до священика Гната Немировського від 14 лютого 1859 року. За словами В. Антоновича, станом на час написання листа, тобто в лютому 1859 року, грамика української мови була вже майже завершена [12, с. 21]. Однак нам поки що не вдалося встановити ні авторство, ні подальшу долю граматики, про яку писав В. Антонович у зазначеному листі.

Про потребу граматики української мови йшлося і в програмі Миколи Костомарова зі створення українських підручників, окресленій у статті «О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ» (Основа, 1862, № 5). На думку вченого, необхідно було насамперед підготувати україномовні букварі, посібники з релігієзнавства, арифметики, природознавства, правознавства. М. Костомаров наголошував на необхідності створення граматики української мови: «...Надобно составить грамматику роднаго языка, по которой бы народъ ознакомился съ построениемъ чловѣческаго слова» [9, с. 3].

Коротку граматику української мови мав намір створити й подати на початку українського словника Пантелеймон Куліш, про що він писав у повідомленні «Объ издании украинского словаря» у січневому номері журналу «Основа» за 1861 рік [10, с. 334]. Проте вже в наступному номері «Основи» П. Куліш повідомив, що призупиняє роботу над укладанням лексикографічної праці у зв'язку з появою словника К. Шейковського [11, с. 1]. Можливо, через припинення роботи над словником П. Куліш не створив граматики, яку планував подати в передмові до цієї праці.

Навесні 1862 року роботу над граматиною української мови розпочав і Анатолій Свидницький, про що він писав у листі до В. Гнилоширова від 21 травня 1862 року. У цей час А. Свидницький проводив підготовчу роботу, збирав матеріали про форми різних частин мови. З приводу цього автор листа просив В. Гнилоширова: «...Напишіть, як у Вас закінчуються глаголи в теперішнім часі в 3-й персоні (може, особі лучче) наклон., изъявит. — ті, що мають ударение на останнім складі — *біжить, кричить* — то, що в лічбі поєдинчій і в лічбі загальній (чи як би — множ. число?), ті, що в московській мові належать до 1-го сопряженія: *бігають, ідуть* тощо» [13, с. 521]. За умов недостатньої виробленості української граматичної термінології перед А. Свидницьким постала проблема перекладу російських термінів українською мовою. У зазначеному листі він ставив адресатові ряд запитань щодо передачі рідною мовою таких російських термінів, як: *граматика, вступление, введение,*

части речи, имя, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, глагол, падеж, склонение, продолжение, подлежащее, сказуемое, буква, гласная, согласная, полугласная. А. Свидницького також цікавила думка В. Гнилоширова про запропоновані ним варіанти ряду українських термінів: *граматика — письменниця; имя — словоймення; местоимение — займення; буква — значка; гласная — голосна чи самоголоса, самогласна; согласная — приголосна чи заголосна; полугласная — безголоса.* Насамкінець А. Свидницький відзначив, що має намір створити спочатку російську, а потім — українську граматику [13, с. 521-522]. Результат граматичної роботи А. Свидницького, на жаль, невідомий.

У літературі знаходимо відомості про те, що студент історико-філологічного факультету Київського університету Григорій Стрижевський 1862 року теж написав граматику української мови [7, с. 106-107; 2, с. 17]. Інформацію про цей факт подав О. Стоянов у листі до В. Гнилоширова від 25 липня 1863 року, відзначивши, що «граматка» Г. Стрижевського уже була б видана, якби автор погодився опублікувати цю працю без гонорару, незважаючи на свої матеріальні труднощі [7, с. 106-107]. Проте, на нашу думку, слово «граматка» у листі О. Стоянова могло бути вжите не тільки в значенні «граматика», але й у значенні «граматка». Граматками ж у XIX ст. називали букварі. Тому для нас залишається відкритим питання про жанр праці Г. Стрижевського. Остаточо на нього можна було б відповісти, опрацювавши рукопис зазначеної праці, який дотепер не вдалося відшукати.

У 60-их роках XIX ст. над граматиною української мови працювали члени Київської Старої громади під керівництвом Євгена Судовщикова, який, закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету, працював викладачем жіночих пансіонів, учителем Київської гімназії [1, с. 354]. Як писав М. Старицький у спогадах про М. Лисенка, Київська громада розпочала роботу над граматиною української мови ще до того, як Є. Судовщиков став членом цієї Громади. Однак ця робота не була результативною, оскільки громадівцям не вистачало фахівця, котрий зміг би професійно керувати авторським колективом. Таким спеціалістом став Є. Судовщиков, який мав високий авторитет серед членів української Громади як фаховий, кваліфікований мовознавець. Спочатку група, що працювала на спеціальних «граматичних» зборах, нараховувала 5-6 людей, однак із часом їх кількість збільшилася [22, с. 471]. Робота над окремими частинами граматики була поділена між різними людьми. До групи, що працювала над збиранням матеріалів для українського синтаксису, входили й М. Старицький та М. Лисенко [22, с. 465].

П. Житецький відзначав, що саме поділ роботи між різними людьми, не всі з яких були фаховими

мовознавцями, став однією з причин незавершеності зазначеної граматики [14, с. 119]. Проте була й інша, не менш важлива причина: заарештували Є. Судовщикова, який, за оцінкою М. Драгоманова, в авторському колективі був «єдиним спеціалістом в лінгвістиці» [4, 161-162]. Є. Судовщикова було заслано в Костромську губернію, де він помер 1869 року [4, с. 161-162].

На початку 1870-их років над граматику української мови працював і відомий мовознавець Павло Житецький. Про це дізнаємося з його листів до М. Драгоманова. Ініціатором створення цієї граматики виступив сам М. Драгоманов, запропонувавши подати словник і граматику української мови у передмові до видання українських народних історичних пісень. Роботу над граматику взяв на себе П. Житецький, про що він писав у листі до М. Драгоманова від 21 листопада 1871 року [14, с. 118]. За словами П. Житецького, робота над граматику давалася нелегко, оскільки «гораздо труднее написать элементарную, маленькую грамматику, чем большую. Другое дело, если бы большая была уже: тогда сделал из нея извлечение — да и basta, — а то приходится каждую элементарную мелочь не иначе брать, как съ бою. Поле нерасчищенное, даже нетронутое...» [15, с. 124].

Поруч із граматику української мови П. Житецький планував опублікувати велику статтю з фонетики, що базувалася б на письмових пам'ятках XI — XV ст. і на діалектних матеріалах [15, с. 124]. Ця «стаття» згодом переросла у фундаментальну працю «Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчя» (К., 1876). Доля ж граматики української мови П. Житецького невідома.

Майже невідомою у мовознавстві є рукописна грамика української мови Олександра Русова, який більше знаний сьогодні не як мовознавець, а як статистик і етнограф. Ця праця ще донедавна вважалася втраченою. Чорновий автограф граматики О. Русова ми виявили у фондах відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (ф. 144, д. 2). Праця написана українською мовою в зошиті розміром 21 x 17 см, її обсяг — 150 аркушів. На титульній сторінці відзначені місце та рік запланованого видання: *Прага, 1875* [21]. Крім зазначеного рукопису, у фонді Олександра та Софії Русових зберігається папка під назвою «Ру-

сов О. Матеріали до української граматики» (ф. 144, д. 3). У цій папці вміщено 214 аркушів різного формату, які, очевидно, О. Русов використовував у підготовчій роботі до граматики [20]. Історію створення та детальніший опис граматики О. Русова маємо намір подати в окремій публікації.

Над граматику української мови працював відомий учений, громадський діяч, редактор журналу «Кіевская Старина» Володимир Науменко. У 1880-их роках у приватному помешканні він читав курс української граматики на прохання студентської молоді. Можливо, у цей період В. Науменко розпочав роботу над посібником із граматики української мови. 1888 року він подав на розгляд Петербурзької цензури рукопис під назвою «Опыт грамматики малорусского языка». Цензура не допустила цю працю до друку, мотивуючи свою позицію тим, що не логічно видавати граматику тієї мови, яка не повинна існувати. Однак В. Науменкові вдалося обійти пильне око цензури: він змінив назву праці й видав «Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи» в Києві 1889 року [18, с. 94].

На основі проведеного дослідження можемо зробити певні підсумки. Українські діячі другої половини XIX ст. надавали великого значення граматику унормуванню української мови. Робота зі створення граматики рідної мови у другій половині XIX ст. у підросійській Україні проводилася в українських Громадах. Над граматику української мови працювали або мали намір працювати Г. Стрижевський, П. Куліш, А. Свидницький, М. Лисенко, М. Старицький та інші члени Київської громади під керівництвом Є. Судовщикова, П. Житецький, О. Русов, В. Науменко. Робота велася як над створенням окремих граматики української мови, так і над граматикуними описами, призначеними для вміщення в передмовах до словників, фольклорних збірників. Важлива організаційна роль у цій справі належить М. Костомарову й М. Драгоманову, які хоч самостійно й не створили граматики української мови, проте обґрунтували їх необхідність і виступали ініціаторами створення граматики рідної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Михайла Драгоманова. Том I. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870 — 1895 pp.). — Варшава, 1938. — 445 с.
2. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні (Кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.) / В. Білан // Архіви України. — 1965. — № 6. — С. 14-24.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. — К. : Дніпро, 1993. — 447 с.
4. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 — 1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. — Т. 2. — К. : Наук. думка, 1970. — С. 151-288.
5. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 204-233.

6. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798 — 1916 рр. / С. Єфремов. — К., 1926. — 30 с.
7. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / Ігнат Житецький // Україна : науковий двохмісячник українознавства. — 1928. — Кн. 1. — С. 91-125.
8. Жовтобрюх М. Граматики української мови / М. А. Жовтобрюх // Українська мова : енциклопедія. — 3-є вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 116-118.
9. Костомаров Н. О преподаванні на южнорусскомъ языкѣ / Н. Костомаров // Основа. — 1862. — № 5. — С. 1-6.
10. Кулиш П. Объ изданіи украинскаго словаря / П. Кулиш // Основа. — 1861. — Январь. — С. 333-334.
11. Кулиш П. Литературные извѣстія // Основа. — 1861. — № 2. — С. 1.
12. Левицький О. Сторінка з життя Володимира Антоновича / Орест Левицький // Літературно-науковий вістник. — Річник XVI. — Том LXII. — Кн. 4. — С. 19-24.
13. Лист А. Свидницького до В. С. Гнилоширова від 21 травня 1862 року // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / Анатолій Свидницький. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 519-522.
14. Лист П. Житецького до М. Драгоманова від 21 листопада 1871 року // Архів Михайла Драгоманова. Том I. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870 — 1895 рр.). — Варшава, 1938. — С. 117-121.
15. Лист П. Житецького до М. Драгоманова від 2 квітня 1872 року // Архів Михайла Драгоманова. Том I. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870 — 1895 рр.). — Варшава, 1938. — С. 123-126.
16. Німчук В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка / В. В. Німчук // Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1966. — С. 5-37.
17. Огієнко І. Історія української граматичної термінології / Іван Огієнко // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — Кн. I. — К. : З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1908. — С. 94-129.
18. Панкова Є. Володимир Науменко (1852 — 1919) / Є.В. Панкова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 90-102.
19. Плющ П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. — К. : Вища школа, 1971. — 423 с.
20. Русов О. Матеріали до української граматики [Рукопис] // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Ф. № 144. — Док. № 2. — 214 арк.
21. Русов О. Українська граMATика. [Рукопис] // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Ф. № 144. — Док. № 3. — 150 арк.
22. Старицький М. Къ биографіи Н. В. Лисенка / М. Старицькій // Киевская Старина. — 1903. — Т. LXXXIII. — № 12. — С. 441-482.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2011